

ІНСТИТУТ ДОВІРЧОГО УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ: РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

З переходом до ринкової економіки і появою нових форм економічних відносин корінному реформуванню піддалася вся правова система України. Основною метою реформ став пошук нових способів регулювання відносин, що виникли з появою приватної власності, і, головне, нових, ефективніших способів управління власністю, оскільки адміністративно-господарський метод управління економічними процесами вже не відповідав новим реаліям і умовам життя держави і суспільства. Особливо привабливою для українського законодавця стала ідея запозичення зарубіжного досвіду, що існував у цій сфері. Так, у законодавстві України появляється конструкція довірчого управління майном.

Проте і сьогодні в юридичній літературі продовжуються дискусії щодо характеристик даного інституту і необхідності існування окремих з них у правовій системі України. У зв'язку із зазначеним фактом уявляється доцільним розглянути основні історичні етапи формування інституту довірчого управління майном.

Вирішення питання про походження інституту довірчого управління майном має не тільки теоретичне, але й практичне значення, що підкреслює актуальність даної теми. На сьогоднішній день в юридичній літературі ведеться полеміка, суть якої зводиться до того, що одні автори вважають необхідним наблизити інститут управління майном до англо-американського інституту трасту, що, на їхню думку, дозволить краще організувати управління майном в окремих випадках (спадкування, шлюбні відносини), інші ж наполягають на неможливості існування чужорідного інституту англо-американського права в контексті континентальної правової системи. З'ясування ж походження інституту довірчого управління майном дозволить робити висновки щодо можливості його існування в умовах окремої країни або країн певної сім'ї права.

Особливої актуальності дана тема набуває у зв'язку з тим, що, хоча проблеми довірчого управління майном були присвячені дослідження таких українських і російських авторів, як І.В. Венедіктова [6], Ю.В. Курпас [7], Р.А. Майданик [8], В.В. Вітрянський [1], Л.Ю. Міхеєва [2], Д.В. Петелін [9], вона вивчена ще недостатньо. До того ж до сьогодні практично не робилося спроб відстежити можливість впливу римського права на траст, що виступає, за загальним визнанням, як першоджерело довірчого управління майном.

Метою даного дослідження, у зв'язку з викладеним, є визначення витоків виникнення інституту довірчого управління майном і пошук відповіді на питання, чи відбувається в даному разі рецепція римського права, або все ж таки довірче управління майном має своїм першоджерелом траст, який, у свою чергу, є специфічним інститутом англо-американського права і не піддався впливу римського права.

На думку переважної більшості юристів, першоджерелом довірчого управління майном виступає англо-американський інститут трасту. Дійсно, зіставлення

цих двох інститутів виявляє багато спільних рис, що дозволяє говорити про за-
позичення українським законодавцем декілька модифікованої схеми трасту, яка
набула виду довірчого управління майном. Підтвердженням тому є й той факт,
що спочатку в Декреті Кабінету Міністрів України “Про довірчі товариства”
від 17 березня 1993 року № 23-93 йдеться про довірчу власність, а вже згодом,
у проекті Цивільного кодексу України, виникає поняття управління майном.
У зв’язку із зазначеними фактами доцільним уявляється відстежити історію ви-
никнення самого трасту.

Довірча власність, або траст, має досить довгу історію, на кожному етапі якої
вона набувала різних, відмінних від нинішніх, форм. Зародження трасту біль-
шість юристів відносять до середньовіччя, а саме до XII – XIII ст., проте окремі
фахівці доводять наявність ознак трасту ще в таких інститутах давньоримського
приватного права, як емфітевзис і суперфіцій (приблизно 126 р. до н.е. – 294 р.
н.е.). Суть згаданих інститутів полягала в тому, що власник передавав свої землі
іншій особі для ведення сільського господарства або під забудову. Такі особи іме-
нувалися, відповідно, емфітевта і суперфіціар. Пізніше таке надання землі стало
безстроковим, а емфітевта і суперфіціар набули прав відчужувати передану їм
землю, дарувати її, передавати у спадщину. Таким чином, ці особи здійснювали
всі правомочності власників, хоча формально ними не були.

Проте емфітевзис і суперфіцій суттєво відрізняються від трасту. Так, об’єктом
трасту може бути будь-яке майно, тоді як об’єктом емфітевзиса і суперфіція –
тільки землі сільськогосподарського призначення чи під забудову. Емфітевта і
суперфіціар мали більш широкі повноваження з розпорядження переданими їм
землями, ніж довірчий власник. Крім того, на відміну від довірчого власника,
емфітевта і суперфіціар користувалися переданими їм землями, а не використо-
вували їх, тобто вигодонабувачами були безпосередньо згадані особи, а не влас-
ник землі [11, с. 73].

Більшого поширення в юридичній літературі набула теорія, згідно з якою
сучасний траст розвинувся з англійського “use”, що означав довірчу власність в
Англиї в Середні віки. При цьому виділяються чотири етапи розвитку трасту.

Перший період, коли в англійському праві зустрічається використання особ-
ливих прав на земельні ділянки – uses, припадає на XI – XII ст. У цей період
суди не захищали права власника (бенефіціара), який не мав права на відшкоду-
вання шкоди навіть у тих випадках, коли володар use зловживав його довірою.

Другий період (з початку XV ст.) характеризується тим, що лордом-канцле-
ром були схвалені й визнані права uses, яким почав надаватися судовий захист і
які використовувалися як важливий засіб боротьби проти феодалів. У цей період
use визнавалося безоплатним зобов’язанням (the honorary obligation), а всі спори
розглядалися судами справедливості (the courts of equity). Майно диференціюва-
лося на законне майно, тобто що належить за правом власності (the legal estate),
і “справедливе” майно, тобто що належить довірчому власникові за правом спра-
ведливості (equitable estate).

Третій період розвитку довірчої власності пов’язують з появою спеціального
закону – the Statute of uses (1536 р.). Метою створення цього закону було припи-

нити застосування *uses* у колишньому вигляді й перевести відповідні відносини із сфери справедливості в галузь нормального правового регулювання. Для цього всі спори, пов'язані з *uses*, були передані на розгляд загальних судів (*the common law courts*). Проте виконання закону не перекреслило права справедливості, яке, як і раніше, застосовувалося лордом-канцлером.

Четвертий період розвитку довірчої власності (XVII ст.) пов'язують з відродженням права довірчої власності за правом справедливості (*the equitable use of trust*). Була анулювана феодальна система. Відносини трасту почали поширюватися на багато об'єктів (крім земельних ділянок). Траст набув сучасних рис [1, с. 823].

Таким чином, первинною формою довірчої власності, або трасту, є англійський "use". Але що виступає першоджерелом останнього? На думку А.І. Смірнова, *use*, у свою чергу, є розвиток римської концепції *узифрукту*, оскільки є сумішшю речових і зобов'язальних правовідносин, призначених для врегулювання питань, пов'язаних з управлінням чужим майном. Багато аспектів трасту цілком можуть бути описані за допомогою знайомих континентальному праву "узифруктоподібних" конструкцій. Необхідно лише максимально розширити їх перелік, додати правам узифруктаріїв речово-правовий характер, що забезпечить їх спеціальним захистом проти власника [10, с. 50-51].

Такому припущенню знаходяться історичні підтвердження. В англійській науці традиційно існували два основні підходи відносно етимології терміна "use" і, відповідно, витоків самої довірчої власності. По-перше, вважалося, що поняття "use" означало спочатку рицарське тримання феодала на користь своїх родичів протягом тривалого строку. Поняття "use" в цьому разі виникає в результаті конкретизації більш загального виразу "ad opus" (від імені). По-друге, термін "use" використовувався також для позначення володіння землею світськими феодалами на користь церкви. Тут джерелом слова "use" є спроба церковників представити володіння на свою користь як аналог римського інституту *узифрукту*.

Відомо, що землі часто передавалися установам католицької церкви для певної мети, яка позначалася терміном "use" (для утримання бібліотеки, придбання певних предметів культу). Згодом, завдяки діяльності Ордена францисканців, виникає особливий вид володіння (власності) на користь церкви, невідомий раніше. На відміну від інших католицьких організацій, правила статуту цього Ордена забороняли йому володіти земельною власністю. Проте францисканці знайшли вихід. Добродійник, що мав передати їм будинок або маєток, передавав цей будинок або маєток будь-якому співтовариству "to the use" ченців.

Для обґрунтування своїх прав на це майно Орден використовував концепції римського права, а саме інститут *usufruct*, що був згідно з Дигестами Юстиніана неподільним правом на користування чужою річчю, коли користувачеві з плодів надавалося стільки, скільки йому було потрібно для задоволення власних потреб. Використанню концепції *узифрукту* сприяла, зокрема, булла Папи Миколи III "Exiit qui seminat" 1279 р., що встановила відносно Ордена: *dominium* всього, що передавалося на їх користь, вважалося придбаним римською церквою на

праві узуфрукту; при цьому булла підкреслювала, що такий узуфрукт не був власністю.

Думку про те, що ідея “розщепленої”, а потім і довірчої власності (трасту), бере свій початок ще в римському праві, підтримують і інші цивілісти. Так, К.І. Скловський висловлює припущення, що розщеплена власність виникла в Середні віки завдяки зусиллям глосаторів (тлумачів римського права), що шукали в римському праві обґрунтування феодальним юридичним формам і серед них головної, такої, що дала назву всьому устрою, – феоду. Як така підстава, був обраний узуфрукт (*usufructus*). На базі узуфрукту була створена розщеплена власність, коли з приводу однієї речі виникало два права власності – вище і нижче [1, с. 821].

Проте більшість правознавців не підтримують цієї думки. Навпаки, у своїх роботах вони підкреслюють своєрідність англійської правової системи, яка і зробила можливою появу довірчої власності. На думку В.В. Вітрянського, історія походження і розвитку довірчої власності (трасту) свідчить про те, що даний інститут є не закономірним результатом розвитку принципів римського права, а, найпевніше навпаки, наслідком специфічних обставин, характерних для правової і судової системи Англії [1, с. 822].

Не можна не погодитися з тим, що довірча власність у сучасному її розумінні є елементом особливої гілки англійського права – права справедливості – і володіє своєю специфікою. Проте, як зазначалося раніше, у даному разі йдеться про те, що первинною формою трасту виступив *use*, який зазнав на собі істотний вплив такого інституту давньоримського права, як узуфрукт.

Коріння довірчого управління майном можна углядіти і в такому інституті римського права, як фідучія (*fiducia*). Як відзначає Р.А. Майданик, римське право розрізняло два види фідучіарних угод: фідучія з другом (*fiducia cum amico*) і фідучія з кредитором (*fiducia cum creditore contracta*), тобто довірчі угоди з передачею фідучіарного права власності на річ. У першому випадку *fiducia* оформляла договори поклажі, позики, доручення, у другому служила встановленню реальної гарантії зобов’язання. Ця функціональна диференціація вторинна: структура контракту в усіх випадках однакова, реальність ефекту якого в усіх випадках передбачала передачу довіреного майна у фідучіарну власність [8, с. 18].

Цікавим є той факт, що фідучіарні угоди другого роду були поширені в Англії в період розвитку мануфактурного виробництва. Слід відзначити, що такі фідучіарні угоди, хоча й були видом застави, однак сильно нагадували трастові відносини. Боржник, отримавши кошти в кредит, давав кредитору певну річ на забезпечення виконання своїх зобов’язань. Якщо борг вчасно не повертався, річ переходила у власність кредитора, виконуючи компенсаційну функцію щодо зазнаних ним витрат. У разі ж своєчасного повернення боргу, кредитор зобов’язаний був повернути закладену річ. Однак цей обов’язок носив моральний, а не правовий характер [11, с. 74].

Ще більш цікавими є висновки, які зробив Р.А. Майданик у результаті проведеного аналізу відносин, що виникали між сторонами фідучіарної угоди.

Аналіз прав і обов'язків сторін дозволяє йому дійти висновку про однотипове речово-правове становище сторін у результаті такого роду угоди, що дозволяє, у свою чергу, говорити про те, що в даному разі відбувається розділення права власності, як і в інституті довірчої власності англо-американського права. Але зазначений автор висловлює думку про те, що таке становище могло вказувати і на особливий статусний ефект стародавнього ритуалу, коли кожен із контрагентів частково втрачав власну автономію й обидва вони ставали володарями-розпорядниками речі, що характерно стародавній формі комерційного обігу (*jusus auctoritas*) [8, с. 23].

Таким чином, існує достатньо підстав вважати, що англійське право в цілому і окремі його елементи зокрема зазнали впливу римського права. Тому, навіть якщо розглядати траст як першоджерело довірчого управління майном, не можна робити однозначних висновків про те, що римське право не вплинуло на формування даного інституту.

Треба сказати, що поняття довірчого управління майном існувало паралельно з інститутом довірчої власності, і зародилося воно також у середньовіччі, хоча й трохи пізніше. Так, К.П. Победоносцев відзначає, що пруське законодавство (і лише воно єдине) незалежно від довірчого доручення ставить в особливому розряді договір про управління маєтком (*verwaltungsvertrag*). Особливість його полягає в тому, що в ньому поєднується становище приймальника майна на збереження із становищем уповноваженого представника. Приймаючи маєток, управитель зобов'язаний зберігати його, отримувати від нього вигоду, збирати доходи і вважається уповноваженим на всі юридичні дії, пов'язані з цим обов'язком. Потім всі його розпорядження стають обов'язками для господаря [3, с. 97].

Згодом, на початку XIX ст., відносини, схожі з довірчим управлінням майном, зустрічаються в російському дореволюційному законодавстві. Норми про управління чужим майном були невід'ємною частиною таких інститутів, як опіка та піклування, спадкування, неспроможність боржників. Зокрема, за свідченням Г.Ф. Шершеневича, вже Карамзінські списки включали норми про те, що якщо мати вмирала або вибувала із сім'ї унаслідок нового шлюбу, то опіка над малолітніми дітьми передавалася близьким родичам. Опікун міг користуватися майном. Після досягнення дітьми зрілого віку опікун зобов'язаний був повернути все майно [5, с. 78].

Можливо, саме ці історичні відомості стали згодом основою конструкції довірчого управління майном у радянський період. У зазначений період цивільне право не виключало можливості управління чужим майном, яке, проте, було лише елементом інших цивільно-правових інститутів, але не було виділено в самостійний інститут права.

Таким чином, джерел запозичення відомостей, які стали фундаментом концепції довірчого управління майном, існує більш, ніж достатньо. Складно визначити, що саме більше вплинуло на формування даної концепції. У період становлення ринкової економіки український законодавець звернувся до інституту довірчої власності, що зумовило основні сучасні характеристики довірчого

управління майном. Але говорити однозначно про те, що в даному разі не існував вплив римського права, неприпустимо. Навіть якщо першоджерелом довірчого управління майном виступив траст, то першоджерелом самого трасту, як було доведено, є так званий “use”, який, у свою чергу, можна розглядати як розвиток римської концепції узурфрукту, тому, відповідно, не можна заперечувати вплив римського права на формування концепції довірчого управління майном.

Література

1. Витрянский В.В. Договорное право. Договор доверительного управления имуществом. – М.: Статут, 2001.
2. Михеева Л.Ю. Доверительное управление имуществом / Под ред. В.М. Чернова. – М.: Юристъ, 1999.
3. Победоносцев К.П. Курс гражданского права: Учебник: В 3 т. Т. 3. – М.: Зерцало, 2003.
4. Харитонов С.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Істина, 2007.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – 9-е изд. – М.: Статут, 1911.
6. Венедіктова І.В. Фідуціарні угоди в сучасному цивільному праві // Вісн. Ун-ту внутр. справ. – 2001. – Спецвип. – С. 306-310.
7. Курпас Ю.В. Фідуціарні конструкції в національному праві країн континентального права // Актуальні проблеми міжнар. відносин. – 2002. – Вип. 33, ч. I. – С. 123-127.
8. Майданик Р.А. Довірчі угоди в праві Стародавнього Риму: поняття, види, правова природа // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 40. – С. 17-24. – (Сер.: Юридичні науки).
9. Петелин Д.В. Правовая природа договора доверительного управления имуществом // Юрист. – 2005. – № 2. – С. 24-28.
10. Смирнов А.И. О перспективах “двойственной” собственности (траста) в России // Изв. высших учеб. заведений. – 2005. – № 2. – С. 34-61. – (Сер.: Правоведение).
11. Шипка О., Крук Н. Трастова власність: іноземні дива на українській ниві // Юрид. журн. – 2003. – № 10. – С. 73-81.

УДК 347.447.82

І.С. Продаєвич

ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ

Після укладення договору може виникнути потреба в його зміні чи розірванні. Щоб забезпечити стабільність майнового обігу і впевненість учасників у непорушності взятих зобов'язань, закон забороняє (ст. 651 ЦК) односторонню відмову від виконання зобов'язання або односторонню зміну умов договору, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами.

Зі зміною економічного устрою в доктрині договірної права України принцип незмінності договорів трансформувалася у принцип стабільності договірних відносин. Зміна і розірвання цивільно-правового договору, за винятком окремих випадків, не заборонена законодавством, але для забезпечення стабільності цих відносин ним регламентується. Разом з тим держава справляє вплив на процес адаптації договорів до нових умов і потреб сторін, шляхом встановлення підстав, порядку й наслідків їх зміни і розірвання [1, с. 80].